

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının birinci Vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədəm Qorqud: yazılı epos və ya epopeya" adlı son dərcə dəyərli araşdırmasını böyük maraqla oxudum və oxuduqca xoş xatirələr yoluyla çox uzaq illərə qayıtdım.

"Kitabi-Dədəm Qorqud"un akademik Həmid Araslıının latin əlifbasıyla çap etdiridi nəşrini ilk dəfə 13-14 yaşlarında oxumuşdum. İlk oxunuşdan məni cəzibəsinə salmış bu əsəri ömrüm boyu müxtəlif yaşlarında hər beş-on ildən bir yenidən mütləcə edirəm və hər dəfə mənə elə gəlir ki, bu əsərlə ilk dəfə tanış oluram. "Dədə Qorqud" sanki oxucusuyla birləşdə böyüür, boy atır, müdrikləşir, kamilləşir. Yeniyetməlik və gənclik yaşlarında bizimcün gizli qalan sirlərini ahil sinnimizdə biziçə açır.

Türk xalqlarının Şekspir miqyasında dramaturqu, Servantes, Balzak, Tolstoy, Dostoyevski ölçülərində romançıları yoxdur. Amma nə rusların, nə fransızların, nə ispanların "Kitabi Qorqud" möhtəşəmliyilə müqayisə

ANAR,
Xalq yazıçısı,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin səd-
ri

zuya bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada dərc olunmuş tədqiqatların demək olar ki, hamısıyla tanış oldum. Bir çox görkəmli qorqudşunaslarla - Həmid Araslıyla, Orxan Şaiq Kökyaya, Naili Pərtov Baratavla, Xalıq Koroğluyla şəxsən tanış idim, bu mövzuda səhbətlər etmişdim. Tam səmimiyyətlə deyə bilərəm ki, İsa Həbibbəylinin haqqında bəhs etdiyim "Kitabi-Dədəm Qorqud: yazılı epos və ya epopeya" adlı araşdırması qorqudşunaslığın tamamilə yeni və çox mühüm mərhələsini təşkil edir.

Dediym kimi, Dədə Qorqudun açılmamış sirləri az deyil, amma zənnimcə, üç ən əsas sırrı var: Əsərin yaşı, yəni yaranma tarixi, əsərin yaradıcısı, müəllifi və əsərin janrı - daha dəqiq desək, "Kitabi-Dədəm Qorqudun" yazılımı, şifahi ədəbiyyata aid olması. İsa Həbibbəylinin araşdırmasında hər üç suala inandırıcı elmi cavablar verilir.

Əvvəla, dastanın yaşı barəsində.

1995-ci ilin avqustunda Qırğızistanda "Manas" dastanının 1000 illiyi tentənəylə qeyd olunurdu, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Bışkekə gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinə Prezident Yusif Səmədoğluyla məni də daxil etmişdi. Manasın və Çingiz Aytmatovun vətəni Talas vadisinə geldik, yubiley mərasimi burda təşkil olunmuşdu - geniş çöldə əlvən çadırlar qurulmuşdu, cıdır, güləş, ox atma, qılınc oynatma yarışları, manacların ifası. Bu çox rəngarəng tamaşa-dan sonra çadırda nahar edərkən Prezidentimizə:

- Biz bundan da gözəl Dədə Qorqud yubileyi keçirə bilərdik - dedim. - Dədə Qorqudun neçə illiyidir ki - deyə soruşdu.

- 1300 illiyini qeyd edə bilərik - dedim.

- Niyə 1300?

götirdiyi əfsanələrdən, "Avesta"dan, Davdağın biziçə yad dildə çatlığı şeirindən, ərəbcə yazan şairlərdən başlanırdısa (bu mətnlərin heç biri Azərbaycan ədəbiyyatının ardıcılıq sistemində daxil ola bilməzdi), "Kitabi-Dədəm Qorqud"un yeddinci əsrə aid edilməsi ədəbiyyat tariximizi doğma dilimizdə yaranmış əzəmətli söz abidəsinə başlamağa imkan verirdi. "Kitabın" tariximiz üçün, nə yazıq ki, tarixçilərimiz tərəfindən hələ də tam dərk olunmamış əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, ən azı VII əsrə xalqımızın bu torpaqlarda qədimlərdən yaşadığını təsdiq edir.

İsa Həbibbəyli bu tarixi dəqiqləşdirməni obyektiv olaraq belə ifadə edir: "Əlimizdə olan "Dədə Qorqud" kitabı VII əsrin ikinci yarısında Qorqud Ata adlı bir müəllif tərəfindən yaradılmış "Oğuznamələr"in müxtəlif əsrlərdə üzü köçürülrək biziçə gəlib çatmış təkmil nüsxəsidir" (səh.33).

Bu qənaətin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, əsərin yaranma tarixindən başqa, müəllifinin kim olduğunu da qəti şəkildə təsdiq edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"ın yaradıcısı - Dədə Qorqud İsa Həbibbəylinin tədqiqatındakı "Qorqud Ata - tarixi şəxsiyyət kimi", "İlk Azərbaycan şairi - Dədə Qorqud" adlı bölmələrdə ilk dəfə olaraq tarixdə yaşamış müdrik və yaradıcı şəxsiyyət kimi söz açılmış, onun müəllifliyi məsələsinə işiq salılmışdır.

Qəribədir, nəyə görə Dədə Qorqudu real tarixi şəxsiyyət kimi, ilk böyük sənətkarımız kimi deyil, hələ də dastan personajı kimi qəbul edirik. İsa Həbibbəyli yazır: "Dədə Qorqudun şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün ən yaxşı mənbə "Dədə Qorqud" kitabının özü sayla biler. Dədə Qorqud haqqında zəruri tərcüməyi-hal məlumatları "Müqəddimə"də əksini tapmışdır: "Rəsul Əleyhisəlam zamanına yaxın

dastan personajı deyil, tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiq etmək üçün daha nə lazımdır? Fotoşəkil? Axı o vaxt fotoqrafiya hələ icad olunmamışdı. Əgər İsa Həbibbəylinin dediyi kimi "Kitabi-Dədəm Qorqud"un müqəddiməsi Dədə Qorqudun kimlik pasportudursa, bu pasportda birəcə fotoqrafiyası çatır.

İsa müəllimin də, mənim də istədiyim budur ki, axır ki, qəti təsdiq olunsun: Ədəbiyyatımızda "Kitabi-Dədəm Qorqud" adlı dahiyane bir əsər də var, Dədə Qorqud adlı dahi bir sənətkar da. Və doğma dilimizdə yaranan milli ədəbiyyatımız məhz bu əsərlə başlanır.

Dədə Qorqudun yaranma tarixi və müəllifliyi məsələsi aydınlaşdırılardan sonra üçüncü bir sual da çıxır: "Kitabi-Dədəm Qorqud" ədəbiyyatımızın hansı növünə aiddir - yazılı ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyatı?

Bu sualın cavabı əsərin adındadır: "KITABI-DƏDƏM QORQUD"! Axı biz "Koroğlu kitabı" demirik, Koroğlu dastanı deyirik. Ele "Koroğlu"nun da, "Aşıq Qərib" in də Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmenistanda əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə, ağızdan-ağıza keçən çeşidli variantları var. Folklor - budur!

Akademik İsa Həbibbəyli "Kitabi-Dədəm Qorqud"ın şifahi yolla yaradılmış yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasının elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün abidənin adındakı "Kitab" sözünün mənasını aydınlaşdırmaqdən başqa, həm də çoxvariantlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrdən fərqli olaraq bu əsərin təkvariantlı olmasını, buradakı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dastan poetikasından fərqli xüsusiyyətləri ilə seçiləsini, bənzərsiz təhkiyə üslubunu və sairəni dərindən təhlil edib inandırıcı nəzəri qənaətlərə golmuşdır. Tapılmış dəlil-sübütər "Kitabi-Dədəm Qorqud"un Homersayağı şifahi şəkildə yaradılmış ilk yazılı abi-

Ədəbiyyat tariximizin dədəsi - Xalq yazıçısı Anar yazır

edilə bilən ədəbiyyat abidəsi var. Slavyanların "Iqor alayı haqqında dastan", fransızların "Roland", ispanların "Sid" dastanları bədii zənginliyi etibarıyla "Dədə Qorqud"la yanaşı dura bilməz. "Kitabi-Dədəm Qorqud"u adlarıni çəkdiyim dastanlardan və bir çox başqa xalqların eposlarından fərqləndirən bir başqa cəhət də - onun xalqın TƏMƏL kitabı olmasına. Yəni bu əsər yalnız ədəbiyyat abidəsi deyil, həm də xalq tarixinin bütöv bir dövrünü müəyyənləşdirən, onun coğrafi məskənini dəqiqləşdirən, onun mənəvi dəyərlərini, inanclarını, əxlaq və zövq anlayışlarını formalasdırıran tükməz bir xəzinədir. Bu cəhətdən "Kitabi-Dədəm Qorqud" yalnız "İllada" və "Odisseyə"yla, Dədə Qorqudun özünü isə Homerlə müqayisə etmek olar ki, bunu da məhz İsa Həbibbəyli uğurla edir.

Hələ lap ilk tanışlıqdan "Dədə Qorqud" mənim gözlərimdə məhz ki-no əsəri kimi xəyalı ekranda canlanır. Cox illər sonra çətinliklə olsa da, bu xəyallarımı gerçəkləşdirə bildim - səssenarim əsasında Azərbaycanın ilk ikiseriyali bədii filmi çəkildi. Səssenarı üzərində işlərkən Dədə Qorqudu daha dərindən dərk etməkçün qorqudşunaslığı aid xeyli araşdırmaqla, bu möv-

- Əlbəttə, dastanın motivləri, qaynaqları daha qədimdir, amma əlimizdəki mətnində Dədə Qorqudun Həzrət Məhəmmədin (s.v.) müasiri olduğu bildirilir. Bu tutarğanı əsas götürmək olar.

Prezident: - Bakıya gələndə təkliflərini yaz - dedi.

Bununla demək istəmirəm ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un bu gün qəbul olunmuş 1300 yaşını mən təyin etmişəm. Həmid Araslıının, M.H.Təhmasibin və başqa qorqudşunaslarımızın tədqiqatlarında da bu rəqəm qeyd olunur. Amma təbii ki, Sovet dövründə, onuz da başibələli Dədə Qorqudun yaşı Mehəmməd Peyğəmbərin (s.v.) müasiri olmasına təyin edilə bilməzdə. Heydər Əliyev məhz ona xas olan fəhmlə dərhal bu rəqəmin əhəmiyyətini nəzərə aldı və onun fərmanından sonra bu tarixi UNESCO da, Türkiyə qorqudşunasları da qəbul etdi.

Yubiley Komissiyasının iclasında mən buna görə Prezidentə təşəkkür edərək dedim ki, bu tarixin qəbul edilməsi ədəbiyyatımız üçün çox önemlidir. Heydər Əliyev replika verdi: "Tək ədəbiyyatımız üçün yox, həm də tariximiz üçün".

Bu, tamamilə doğru idi. Əgər buna qədər ədəbiyyat tariximiz Herodotun

Bayat boyundan Qorqud Ata derlərdə bir ər qopdu. O kişi Oğuzun tamam bilicisi idi, nə deyirsə olurdu. Gələcəkdən doğru xəbərlər söyldər. Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkülüñ həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə buyursa, qəbul edərdilər, sözün tutub gedərdilər" (səh.35).

Qaibdən xəbər verən övliya, igidərə ad qoyan, elin müdrik ağsaqqalı və oğuznamələrin möllifi də Dədə Qorquddur. İsa Həbibbəyli doğru olaraq qeyd edir ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud"dakı "Müqəddimə" Dədə Qorqudun avtoportretidir.

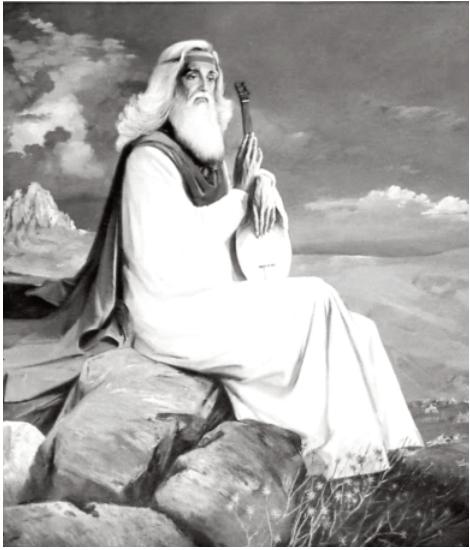
Ədəbi-tarixi mənbələrdə və "Oğuznamələr"dəki məlumatlar da Dədə Qorqudun tarixdə yaşamış yaradıcı şəxsiyyət olduğunu təsdiq edir. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvayı yazır ki, "Qorqud türk xalqları arasında o qədər məşhurdur ki, bundan artıq şöhrətə ehtiyacı yoxdur". Türkmen müəllifi Əbü'lqazi Bahadur Xan qeyd edir ki, Qorqudun Öğrənc adlı oğlu olmuş və o, Kəbəyə getmiş Həzrət Əlidən sülh məktubu ilə gəlmüşdür. Rus türkoloqu K.İnostrantsev də Qorqudu real tarixi şəxsiyyət hesab edir. Beləliklə, adı, hansı boydan olması, yaşadığı dövr, səciyyəsi, el içində mövqeyi, nəhayət, əsəri məlum olan bir adamın

dəmiz olduğunu isbat etməyə haqq qazandırır. Bütün bunlardan sonra İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədəm Qorqud"un janrını təyin etməsi, bu abidəni "roman-epopeya" adlandırması da əsaslı görünür.

Dədə Qorqudun iki əlyazmasında - Drezden və Vatikan nüsxələrində sabitləşmiş vahid mətni mövcuddur. Əsərin məhz kitab olmasının daha bir əsaslı sübutu onun nəzm hissələri - SOYЛАМАЛАРИ - şeirləridir. Mətnde qırmızı hərfərlərə seçilərək verilmiş poetik parçalar şeirimizin en qədim, ilkin hələ hecə vəznini mənimseməmiş vaxtının biçimləridir.

"Kitabi-Dədəm Qorqud"un qələmə alındığı XVI əsrə aid olmaması soyłamaları - şeirləriylə də sübuta yetir. Əgər mətn XVI əsrənən təqribən təqribən hecə vəznində olardı. Axı bu dövrənən artıq Yunis İmrədən, Aşıq Qurbanidən üzü bəri onlarla, bəlkə yüzlərlə hecə vəznində yaranan şairler, aşıqlar vardi. Deməli, əlimizdəki mətn nəinki XVI yüzillik, hətta XI əsrənən də qabaq mövcud olan əlyazmasından köçürülmüşdür. Çünkü XI əsrənən türkdilli ədəbiyyatda artıq hecə vəznini hakim idi.

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Qaşqarlı Mahmudun məşhur lüğətində on bir, səkkiz, yeddi hecalı şeir nümunələri, qafiyə sistemi sonrakı poeziyamızın qoşma, gərəyli, bayati kimi örnəkləriylə bicism etibarıyla eynidir. İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, "Dədə Qorqud" şeirləri qətiyyən toplama materialı olmayıb, ... eyni bir müəllifin bədii düşüncəsinin məhsulu olan dərinmənalı şeirlərdən, ..."Kitabi-Dədəm Qorqud"un yazılı ədəbiyyat hadisəsi olmasının danılmaz sübutudur".

Həqiqətən də Dədə Qorqud şeirlərinin ilkinliyi onların bədii siqlətini zərrəcən azaltır. Əksinə, bu soylamalardakı gözlənilməz ifadələr, bənzərsiz təşbəhlər, parlaq obrazlar, orijinal alliterasiyalar, oynaq ritmlər, tekirrələr çağdaş poeziyamızın tapıntılarıyla səsləşir. Rəsul Rza etiraf edirdi ki, bəzi şeirlərində Dədə Qorqud soylamalarının üslubundan istifadə edib.

İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədəm Qorqud"un yazılı ədəbiyyat olmasını isbat etmək üçün daha bir ciddi və maraqlı müşahidəsi üzərində də dayanmaq istəyirəm. Birinci dəfə İsa müəllimin tədqiqatında oxuyuram ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un əsas iştirakçıları olan Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Bükdüz Əmən, Alp Aruz, Beyrək, Basat və Təpəgözün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və ümumən türk dünyası folklorunda sələfləri olduğu halda ayrı-ayrı boylarda iştirak edən Qaragünə, Dəli

Dondaz, Qarabudaq, Yegnək, Əgrək, Səgrək, Yalançı oğlu Yalançıq, Tara Tükən, Qazlıq Qoca, Uşun Qoca, Bunu Qoca, Yapaqlı Qoca, Bəkil oğlu İmran, Alp Rüstəm, Dönəbilməz, Tüləkvuran, Tərsuzamış, Arsun oğlu Dilək, Dabangüçü, Dəmirgücü və sair kimi obrazlar heç bir folklor abidəsində adı çəkilməyən, deməli, Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış, yaradıcı bir şəxsiyyətin bədii dühəsinin məhsulu olan bədii obrazlardır. Bu, "Dədəm Qorqud" tədqiqatları sırasında yalnız İsa Həbibbəyliyə məxsus olan elmi qənaətdir və abidənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu təsdiq edən möhürüdür.

Dədə Qorqud — Vikipediya

"Kitabi-Dədəm Qorqud"la bağlı bir problem də ortaya çıxır. Bu ölməz əsərin söz sənətimizin başlangıcı olduğunu təsbit etsək də, onu ədəbiyyatımızın hansı növünə aid etməliyik - şifahi ədəbiyyatımı, yazılı ədəbiyyatımı? Mənə elə gəlir ki, bu barədə İsa Həbibbəylinin geldiyi qənaət çox dəqiq və doğrudur. Yazır:

"Belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud" oğuznamələri xalq arasında şifahi şəkildə dolaşan Dədə Qorqud boyları və rəvayətləri əsasında yaradıcı şəkildə işlənərək Qorqud Ata tərəfindən "Kitab" şəklində yaradılmış, müasirlərinə çatdırılmış və gələcək nəsillər üçün tövsiyə olunmuşdur. (s.29).

Bu cəhətdən "Kitabi-Dədəm Qorqud" folklor materialları əsasında qələmə alınmış yazılı ədəbiyyatın örnəyi olaraq dünya sənətində unikal hadnədir. Bu mənada İsa Həbibbəyli Dədə Qorqudu haqlı olaraq Homerlə, "Kitabi" isə "İlliada" və "Odisseya" ilə tutuşdurur.

Bu mövzuya keçməzdən bir məsələnin üstündə dayanmaq istərdim. Məlum olduğu kimi, "Kitabi-Dədəm Qorqud"u ilk dəfə dünyaya tanınan alman şərqsünası Fridrix fon Dits Təpəgözü Homerin Polifemosla müqayisə edir və bu fikrə gəlir ki, türkərin eposu yunankilərindən daha qədimdir. Dits kimi ciddi və Avropa tarixinə, ədəbiyatına yaxşı bələd olan alimin bu məlahizəsi təccüb doğurur. Axı Homerin əsəriyle "Kitabi-Dədəm Qorqud"u ən azı on min il ayırır. Mənə elə gəlir ki, güman olunduğu kimi. Homerin Şərqə, o cümlədən, Qafqaza da gəldi-

yini zənn etsək, o, Anadoluda və Qafqazda təkgözlü məxluqlar haqqında əfsanələri eşidib və bunları ədəbiyyata gətirib. Bu əfsanələrinin min illər boyu yaşadığını, ağızdan-ağıza keçərək Homer zamanından Dədə Qorqud dövrünə gəlib çatması doğrudan da möcüzədir.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşunaslıqda "Homer məsələsi" adlı bir problem var, bu problem ümumiyyətlə, Homerin real tarixi şəxsiyyət olub-olmaması, olubsa hansı şəhərdə doğulması və nəhayət, adıçəkilən poemaların müəllifliyi ilə bağlıdır. Bu fikir müxtəlifliyində üstün çıxan rəy belədir ki, hər halda Homer adlı kor sə-

cəhətdən əsaslandırılmışdır. Homer özünün məşhur "İlliada" və "Odisseya" poemalarını şifahi şəkildə yaratmış, xalq arasında əzbər şəkildə özü ifa etmişdir. Dədə Qorqud da şifahi şəkildə formalasdırıdı Azərbaycan oğuznamələrini, boyları və soylamaları el-oba məclislərində qopuzun müşayiəti ilə əzbər söyləyərək xalqa çatdırılmışdır".

Akademik İsa Həbibbəyli ilk dəfə olaraq, "Kitabi-Dədəm Qorqud"daki "xanim hey, sultanım hey" müraciət formalarına əsaslanaraq, bu ədəbi abidənin VII-VIII əsrlərdə xan-sultan məclislərində Dədə Qorqud və ya onun sagirdləri, yaxud davamçıları olmuş alp ozanlarının dilindən mirzələr tərəfindən yazıya alınması fikrini elmi dövriyyəyə getirmişdir. Bu mənada İsa müəllimin ehtimal kimi "Kitabi-Dədəm Qorqud"un "Dədə Qorqud alp ozan qiraəti, yaxud Xan-Sultan nüsxəsi" haqqında ifade etdiyi müləhizə inandırıcı səslənir. Dədə Qorqud boylarının canlı, tərvətli, həyatı olması bu müləhizəni təsdiqləyir.

"Kitabi-Dədəm Qorqud"daki Qalın Oğuz Elinin Azərbaycan dövlətçiliyi baxımından təsdiq olunması da İsa Həbibbəyliyə məxsusdur. Eyni zamanda, "Kitabi-Dədəm Qorqud" boylarının müasir dövrün tələbləri və elmi təfəkkür əsasında yenidən təhlil edilib dəyərləndirilməsi də abidənin daha dərindən dərk olunmasına xidmət edir. Həmçinin, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un poetikasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tam yeni gözlə araşdırılması da müsbət haldır.

Dədə Qorqudla bağlı bütün məsələlərdə İsa müəllimlə hemrəy olduğunu bildirərək, bir fikir ayrılığımızı da qeyd etməliyəm. Hələ 1985-ci ildə yazdığım "Dədə Qorqud dünyası" essemde "Kitabi-Dədəm Qorqud"u xalqımızın "Ana kitabı" adlandırmışdım. İsa Həbibbəyli onu xalqın Ata kitabı adlandırır. Mənə elə gəlir ki, bu məsələdə razılaşmaya gələrək, bu azman söz abidəmizi ədəbiyyatımızın "DƏ-DƏ KİTABI" adlandırıra bilərik. Həmdə İsa Həbibbəyli özü də yazar ki, "Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sinonim sözlərdir".

nətkar olub və eynən Dədə Qorqud kimi el arasında dolaşan rəvayətləri, qəhrəmanların sərgüzəştlərini, tarixi vəqəələri toplayıb vahid bədii əsər şəklində ortaya çıxarıb.

Homerin hansı dövrdə yaşaması da mübahisəlidir. Onun ömür sürdüyü vaxtı miladdan əvvəlki XII əsrənə bizim eranın VII əsrinə qədər uzun bir dövrə aid edirlər. Dədə Qorqud oğuznamələri kimi "İlliada" və "Odisseya" da əvvəlcə şifahi söylənən mətnlər kimi meydana çıxıb. Yalnız tiran Pisistratin zamanında (yəni eramızdan önce VI əsrə) yazıya köçürüldüyü məlumdur.

Homer Avropa ədəbiyyatının babası adlandırdığı kimi, Dədə Qorqudu da türk xalqları ədəbiyyatının babası saymaq olar və İsa Həbibbəyli haqlı olaraq onu Azərbaycanın Homeri adlandırır. İlk dəfə İsa Həbibbəyli tərəfindən irəli sürülmüş bu qənaət elmi